

A Reflection on the Representation of Mazdak's Social-Religious Movement in the Historiography of the Early Islamic Centuries

Mohammad Bahrami¹, Shahnaz Hojati Najafabadi²

¹ MA, Department of Iranian Studies, Faculty of Theology and Social Sciences, Yazd University, Yazd, Iran (**Corresponding author**), mmdbahrami1993@yahoo.com

² Assistant Professor, Department of History, Meybod University, Meybod, Iran. hojati@meybod.ac.ir

Abstract

Iranian-Islamic historiographical texts of the early centuries of the Hijri are considered to be the most important sources of study for this period due to their historical information about the ancient past of Iran. One of the important events reflected in these texts is the social-religious movement of Mazdak (488-531 A.D); an uprising that was formed by Mazdak, as one of the Zoroastrian clerics, and by presenting a new interpretation of the Avesta and presenting new social laws, he attempted to reduce inequalities and class differences and establish a common and unbiased society based on the teachings of Zoroastrianism. Mazdak's social and religious reforms created a wave of structural changes and quickly led to his increasing popularity and the support of some officials, including Shah Qobad (487-531 A.D). However, these developments were encountered with the resistance from the government apparatus and Zoroastrian clerics affiliated with the government, and ultimately, during the reign of Khosrow Anushirvan (531-579 A.D), Mazdak movement was suppressed. The main issue of this research is to examine how Mazdak's uprising was represented in the Iranian-Islamic historiography and to analyze the political and intellectual functions of this representation. The research question is why the Iranian Muslim historians of the early Islamic centuries often negatively represented Mazdak's movement and his teachings, and what functions this representation had in the society and politics of their time. The research hypothesis is that negative narratives of Mazdak and his movement were not an accurate reflection of historical facts, but rather the product of the intellectual, cultural, and political needs of historians and society of their time, and its purpose was to present a historical model to warn and legitimize political power. The research method is based on the description and analysis of narratives from the Iranian-Islamic chronicles. In analyzing the reports of Muslim historians about Mazdak's

---

Cite this article: Bahrami, M. & Hojati Najafabadi, S. (2025). A Reflection on the Representation of Mazdak's Social-Religious Movement in the Historiography of the Early Islamic Centuries. *History of Islam*, 26(3), p. 161-180. <https://doi.org/10.22081/HIQ.2023.63960.2261>

Received: 2025/05/10

Received in revised form: 2025/07/01

Accepted: 2025/07/28

Available online: 2025/10/02

Type of article: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

<https://pwq.bou.ac.ir/>

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

uprising and how it was suppressed, with regard to the role of two background sources, namely the Sassanid *Khodainameh* and their Arabic translations, it is shown how these primary sources influenced the selection, highlighting, and intellectual orientation of historians and determined the form of their narrative. The findings clarify that the Muslim historians have mainly presented a negative image of Mazdak. He has been described with titles such as "despiser of religion," "heretical dog," "devil," and "Mazdak cursed by Allah," and his religious social teachings, such as the sharing of property and women and the fight against inequality, have been introduced as heresy and a threat to social order. These representations are often based on the Iranian-Islamic cultural and political values and discourses, and rather than reflecting historical realities, their aim was to create a model that would teach lessons and legitimize political power in the Abbasid era (132-656 A.H). By comparing the Mazdakist movement with contemporary uprisings such as Sinbad (138 A.H), Babak (201-223 A.H), and Mazyar (224-225 A.H), historians have presented a model of suppressing heretics and emphasizing the preservation of social order. The difference of the approaches in the texts of historians is also notable; some historians such as Tabari and Mas'udi have presented brief and descriptive accounts, while Tha'alebi, Moqaddasi, and Gardizi have explained the movement with a theological historical approach. The main focus of all these accounts has been heresy, the threat to social order, and the danger of spreading Mazdak's teachings to the society of their time. These representations show that Iranian Islamic historiography in the early Islamic centuries, in addition to its reporting role, had an educational and normative role and acted as an intellectual tool for legitimizing the political order. As a result, the representation of the Mazdak movement is not an accurate reflection of a historical event, but a directional representation of the past that aims to educate the audience, warn the elite and rulers, and consolidate the socio-political order. By highlighting features such as heresy, heresy, and threat to the religious and social order, historians have presented a negative image of Mazdak and his movement in order to present a model for learning lessons for confronting contemporary movements. Thus, Iranian Islamic historiography of the early Islamic centuries reflects a combination of the cultural memory of ancient Iran, the intellectual needs, and the official policy of the Abbasids, and studying this representation provides valuable insight into the role of history and historians in shaping historical memory, the legitimacy of power, and the reproduction of social norms.

Keywords: Mazdak, Islamic historiography, historical narrative, Sasanian era, religious movements, social movements.

تأمل حول تمثيل الحركة الدينية- الاجتماعية المزدكية في كتابة التاريخ في القرون الإسلامية الأولى

محمد بهرامي^١، شهناز حجتى نجفآبادي^٢

^١ الماجستير، قسم الدراسات الإيرانية، كلية اللاهوت والعلوم الاجتماعية، جامعة يزد، إيران (المؤلف المسؤول).
mmdbahrami1993@yahoo.com

^٢ أستاذة مساعدة، قسم التاريخ، جامعة ميبد، ميبد، إيران. hojati@meybod.ac.ir

الملخص

تعتبر النصوص التاريخية الإيرانية الإسلامية من القرون الأولى للتقويم الهجري من بين أهم مصادر الدراسة لهذه الفترة لأنها تحتوي على معلومات تاريخية عن ماضي إيران القديم. ومن الأحداث المهمة التي انعكست في هذه النصوص الحركة الدينية الاجتماعية لمزدك (٤٨٨-٥٣١ م)؛ وهي انتفاضة شكلها مزدك، كواحد من رجال الدين الزرادشتيين، الذي حاول، من خلال تقديم تفسير جديد للأفيستا وتقديم قوانين اجتماعية جديدة، الحد من عدم المساواة والفوارق الطبقية وإقامة مجتمع مشترك وعادل قائم على تعاليم الزرادشتية. أحدثت الإصلاحات الاجتماعية والدينية التي قام بها مزدك موجة من التغييرات الهيكلية، وأدت، على المدى القصير، إلى ازدياد شعبيته وحصوله على دعم بعض المسؤولين، بمن فيهم الشاه قباد (٤٨٧-٥٣١ م). إلا أن هذه التطورات قوبلت بمقاومة من أجهزة الدولة ورجال الدين الزرادشتيين المواليين لها، وفي نهاية المطاف، خلال عهد كسرى أنوشروان (٥٣١-٥٧٩ م)، تم قمع حركة مزدك. تتمثل القضية الرئيسية لهذا البحث في دراسة كيفية تمثيل انتفاضة مزدك في التأريخ الإيراني الإسلامي وتحليل الوظائف السياسية والفكرية لهذا التمثيل. سؤال البحث هو: لماذا قام المؤرخون المسلمون الإيرانيون في القرون الإسلامية الأولى بتصوير حركة مزدك وتعاليمه بشكل سلبي في كثير من الأحيان، وما هي الوظائف التي كان لهذا التصوير دورها في مجتمع وسياسة عصرهم؟ تتمثل فرضية البحث في أن الروايات السلبية حول مازدك وحركته لم تكن انعكاساً دقيقاً للحقائق التاريخية، بل كانت بالأحرى نتاجاً للاحتياجات الفكرية والثقافية والسياسية للمؤرخين ومجتمع عصرهم، وكان هدفهم تقديم نموذج تاريخي للتحذير من السلطة السياسية وإضفاء الشرعية عليها. تعتمد طريقة البحث على وصف وتحليل الروايات التاريخية الإيرانية الإسلامية. عند تحليل تقارير المؤرخين المسلمين حول ثورة المزدك وقمعها، فيما يتعلق بدور مصدرين أساسيين، وهما كتابات خدانيامه الساسانية وترجماتها العربية، يتضح كيف أثرت هذه المصادر الأولية على اختيار المؤرخين وتركيزهم وتوجههم الفكري، وكيف حددت شكل سردهم. تُظهر النتائج أن المؤرخين المسلمين قدّموا صورة سلبية إلى حد كبير عن مزدك. فقد وُصف بألقاب مثل "وعد الدين"، و"كلب البدعة"، و"الشیطان"، و"مزدك الملعون"، كما قدّمت تعاليمه الدينية والاجتماعية، مثل تقاسم الميراث والنساء ومكافحة عدم المساواة، على أنها

استناداً إلى هذه المقالة: بهرامي، محمد؛ حجتى نجفآبادي، شهناز (٢٠٢٥). تأمل حول تمثيل الحركة الدينية- الاجتماعية المزدكية في كتابة التاريخ في

القرون الإسلامية الأولى. تاريخ الإسلام، ٢٦(٣)، ص ١٦١-١٨٠. <https://doi.org/10.22081/HIQ.2023.63960.2261>

<https://pqw.bou.ac.ir/>

الناشر: جامعة باقرالعلوم (ع)

نوع المقالة: بحثية

هرطقة وتهديد للنظام الاجتماعي. غالباً ما تستند هذه التمثيلات إلى القيم والخطابات الثقافية والسياسية الإيرانية الإسلامية، وبدلاً من أن تعكس الحقائق التاريخية، كان هدفها هو إنشاء نموذج من شأنه أن يعلم الدروس ويضفي الشرعية على السلطة السياسية في العصر العباسي (١٣٢-٦٥٦ هـ). من خلال مقارنة حركة مزدك بالانتفاضات المعاصرة مثل سندباد (١٣٨ هـ)، وباك (٢٠١-٢٢٣ هـ)، ومازيار (٢٢٤-٢٢٥ هـ)، قدم المؤرخون نموذجاً لقمع الهرطقة والتأكيد على الحفاظ على النظام الاجتماعي. كما أن الاختلاف في المناهج في نصوص المؤرخين جدير بالملاحظة؛ فقد قدم بعض المؤرخين، مثل الطبري والمسعودي، تقارير موجزة ووصفية، بينما شرح الثعالبي والمقدسي والكرديزي الحركة بمنهج تاريخي لاهوتي. كان محور هذه التقارير جميعها هو الهرطقة، باعتبارها تهديداً للنظام الاجتماعي، وخطر انتشار تعاليم مزدك في مجتمع عصرهم. تُظهر هذه الروايات أن التأريخ الإيراني الإسلامي في القرون الإسلامية الأولى، إلى جانب دوره في نقل الأحداث، كان له دور تعليمي ومعباري، وشكل أداة فكرية لإضفاء الشرعية على النظام السياسي. ونتيجة لذلك، فإن تصوير حركة مزدك ليس انعكاساً دقيقاً لحدث تاريخي، بل هو بالأحرى تمثيل توجيهي للماضي يهدف إلى تنقيف الجمهور، وتحذير النخب والحكام، وتوطيد النظام الاجتماعي والسياسي. لقد قدم المؤرخون صورة سلبية عن مزدك وحركته من خلال تسليط الضوء على سمات مثل الهرطقة والتهديد للنظام الديني والاجتماعي، وذلك من أجل تقديم نموذج لتعلم الدروس لمواجهة الحركات المعاصرة. وهكذا، فإن التأريخ الإيراني الإسلامي للقرون الإسلامية المبكرة يعكس مزيجاً من الذاكرة الثقافية الإيرانية القديمة، والاحتياجات الفكرية، والسياسات العباسية الرسمية، ودراسة هذا التمثيل توفر رؤية قيمة لدور التاريخ والمؤرخين في تشكيل الذاكرة التاريخية، وشرعية السلطة، وإعادة إنتاج المعايير الاجتماعية.

الكلمات المفتاحية: مزدك، التأريخ الإسلامي، السرد التاريخي، العصر الساساني، الحركات الدينية، الحركات الاجتماعية.

تأملی بر بازنمایی جنبش دینی - اجتماعی مزدک در تاریخ‌نگاری‌های قرون نخستین اسلامی

محمد بهرامی^۱، شهناز حجتی نجف‌آبادی^۲

^۱ کارشناسی ارشد، گروه ایران‌شناسی، دانشکده الهیات و علوم اجتماعی، دانشگاه یزد، یزد، ایران (نویسنده مسئول).
mmdbahrami1993@yahoo.com

^۲ استادیار، گروه تاریخ، دانشگاه میبد، میبد، ایران. hojati@meybod.ac.ir

چکیده

متون تاریخ‌نگارانه ایرانی اسلامی سده‌های نخستین اسلامی، منابع مهمی برای مطالعه تحولات دوران ساسانی و به ویژه جنبش دینی اجتماعی مزدک هستند. روایت‌های تاریخی هرچند در نگاه نخست، گزارش رویدادهای گذشته‌اند، اما تأثیرپذیری آنها از باورها و هنجارهای دینی و اجتماعی و ارزش‌های فرهنگی زمانه مورخ را نمی‌توان نادیده گرفت. این پژوهش درصدد است تأثیرپذیری بازنمایی قیام مزدک در آثار مورخان مسلمان از زمینه‌های سیاسی، کلامی و فرهنگی دوره تألیف خود را واکاود. این بررسی از طریق تحلیل روایات مورخان برجسته‌ای چون طبری، ثعالبی، گردیزی، مسعودی و دیگران صورت گرفته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که مورخان با برجسته‌سازی ویژگی‌هایی همچون بدعت‌گذاری، اشتراک اموال و زنان و تهدید نظم اجتماعی، تصویری از مزدک ارائه کرده‌اند که به عنوان الگوی عبرت‌آموز برای نخبگان و حاکمان زمانه عمل می‌کرده است. این تحلیل روشن می‌سازد که تاریخ‌نگاری ایرانی اسلامی برای مشروعیت‌بخشی به نظم اجتماعی و سیاسی دوران خویش نیز کارکرد داشته است.

کلیدواژه‌ها: مزدک، تاریخ‌نگاری اسلامی، روایت تاریخی، عصر ساسانی، جنبش‌های دینی، جنبش‌های

اجتماعی.

استناد به این مقاله: بهرامی، محمد؛ حجتی نجف‌آبادی، شهناز (۱۴۰۴). تأملی بر بازنمایی جنبش دینی - اجتماعی مزدک در تاریخ‌نگاری‌های قرون نخستین

اسلامی. تاریخ اسلام، ۳۱(۲۶)، ص ۱۶۱-۱۸۰. <https://doi.org/10.22081/HIQ.2023.63960.2261>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۲۰؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۴/۱۴؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۰۶؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۱۰

نوع مقاله: پژوهشی

ناشر: دانشگاه باقرالعلوم (ع)

۱. مقدمه

متون تاریخ‌نگاری ایرانی اسلامی قرون نخستین هجری^۱ به جهت دارا بودن اطلاعات تاریخی پیرامون گذشته باستانی ایران، از مهم‌ترین منابع مطالعاتی این دوره محسوب می‌شوند. یکی از رویدادهای مهم تاریخی مربوط به ایران پیش از اسلام که در این متون بازتاب یافته، جنبش دینی اجتماعی مزدک است؛ مزدک یکی از روحانیون دین زرتشتی بود که قصد داشت با تفسیر جدید و دگرگونه‌ای از اوستا، دین زردشت را اصلاح نموده و براساس آن قوانین اجتماعی جدید برای جامعه ایران ارائه دهد. به طوری که با اجرای این قوانین در جامعه، اختلافات طبقاتی و نابرابری‌های اجتماعی را از جامعه بزداید. او معتقد بود که تعالیم اصیل زردشت می‌بایست بشارت‌دهنده جامعه‌ای باشد که در آن انسان‌ها به صورت مشترک در همه زمینه‌ها با هم زیست کنند و نشانی از مالکیت خصوصی و نابرابری‌های اجتماعی در آن وجود نداشته باشد.^۲ به هر ترتیب وی توانست با اصلاحات دینی و اجتماعی خود، چالش بزرگی در آیین زرتشت و دستگاه حکومتی عصر ساسانی ایجاد نماید و در مدت زمان اندکی پیروان بسیاری پیدا کند، چنانکه حتی شاه ساسانی، قباد اول، با او همراه شد و به حمایت از او در مقابل اشراف و بزرگان پرداخت.^۳ نشر تعالیم مزدک در سطح جامعه به موجی از غارتگری‌ها و بی‌سامانی‌ها منجر گردید و تنها دستاورد آن، بی‌نظمی و آشفتگی در وضعیت سیاسی، اجتماعی و اقتصادی جامعه بود. در نهایت، این جنبش در زمان خسرو انوشیروان سرکوب شد.^۴ در دربار حکومت ساسانیان (۲۲۶-۶۵۱م)، دبیران زیر نظر موبدان زرتشتی، مهم‌ترین رویدادهای مربوط به روزگار حکمرانی هر کدام از شاهان ساسانی را در دفاتر سلطنتی با نام «خودای نامگ»^۵ یا «خداینامه» می‌نوشتند. بر همین منوال مهم‌ترین وقایع زمان قباد و خسرو انوشیروان در خداینامه‌ها انعکاس یافته است. نسخ متعددی از این خداینامه‌ها بعد از ورود مسلمانان به ایران و فروپاشی حکومت ساسانیان توسط برخی از ایرانیانی که به دوزبان پهلوی و عربی

۱. منظور از قرون نخستین اسلامی، پنج قرن نخستین است و متون تاریخی که توسط برخی مورخان مسلمان در این محدوده زمانی به رشته تحریر و تألیف درآمده‌اند. مورخانی همچون یعقوبی، طبری، بیرونی، مقدسی، ثعالبی، ابن مسکویه، گردیزی، مسعودی، ابوحنیفه دینوری، بلعمی، ابن ندیم، نرشخی مد نظر این پژوهش می‌باشند.
۲. کلیما، تاریخ جنبش مزدکیان، ۱۳۸۶، ص ۲۵۷-۲۵۸؛ دریایی، شاهنشاهی ساسانی، ۱۳۹۰، ص ۸۳.
۳. کلیما، تاریخ جنبش مزدکیان، ۱۳۸۶، ص ۱۶۹.
۴. باقری، دین‌های ایران باستان، ۱۳۸۹، ص ۱۲۸.
۵. خدای‌نامه یا «خودای نامگ‌ها» عنوان مجموعه‌ای از دفاتر رسمی پیرامون تاریخ شاهان و دودمان ساسانی بود که در اواخر دوره ساسانی تدوین شد. این آثار شامل روایت‌های درباری درباره پدایش پادشاهی‌ها، شرح پادشاهان، جنگ‌ها، دشمنان سلطنت و سرگذشت پهلوانان بود و با هدف مشروعیت‌بخشی به نظم سیاسی ساسانی نگاشته می‌شد. پس از ورود اسلام، نسخه‌هایی از خدای‌نامه به عربی ترجمه شد و به یکی از مهم‌ترین منابع مورخان مسلمان برای تاریخ ایران پیش از اسلام تبدیل شد.

مسلط بودند، مانند ابن مقفع (م. ۱۴۲ق) و دیگران، از زبان پهلوی به زبان عربی ترجمه و مورخان اسلامی بعد از آن برای تحریر و تألیف متون تاریخ‌نگارانه خویش از این نسخ استفاده نمودند. برخی از محققان^۱ بر این باور هستند که نوع بازتاب قیام مزدک و اساساً شخصیت مزدک در خداینامه‌ها تطابقی با واقعیات تاریخی ندارد و قطعاً سوگیری‌ها و جهت‌گیری‌های سیاسی دینی دبیران و موبدان دربار ساسانی در نوع روایت و گزارش آنان دخیل بوده است. از طرف دیگر، هر کدام از مورخان اسلامی بنا بر شرایط زمانه و جامعه و البته نوع تفکرات و گرایش‌های سیاسی دینی خویش، مزدک و قیام او را بازتاب داده‌اند. بر این اساس، پژوهش حاضر درصدد است تا با بررسی و تحلیل متون تاریخی برخی مورخان اسلامی همچون طبری در «تاریخ الرسل و الملوک» طبری و «تاریخ بلعمی»، ابوریحان بیرونی در «آثار الباقیه عن القرون الخالیه»، مقدسی در «البدء و التاریخ»، ابن مسکویه در «تاریخ ثعالبی»، «تجارب الامم و تعاقب الهمم»، گردیزی در «زین الاخبار»، مسعودی در «التبیه و الاشراف» و «مروج الذهب و معادن الجواهر»، «ابوحنیفه دینوری در «اخبار الطوال»، ابن ندیم در «الفهرست»، نرشخی (۳۴۸ق) در «تاریخ بخارا»، نوع مواجهه با قیام مزدک و بازتاب آن توسط این گروه از مورخان را با در نظر گرفتن دو مورد پیش گفته، مورد واکاوی قرار دهد.

تاریخ‌نگاری ایرانی اسلامی در قرون نخستین اسلامی، همانند دیگر سنت‌های تاریخ‌نویسی، بر پایه گزینش آگاهانه یا ناآگاهانه روایت‌ها شکل گرفت. مورخان این دوره، متناسب با زیست‌جهان فکری خود و در پیوند با نیروهای سیاسی، اعتقادی و هویتی زمانه، برخی رخدادها را برجسته کرده و برخی دیگر را به حاشیه راندند. این گزینش‌ها صرفاً ناشی از ذوق فردی نبود، بلکه در پیوند با گفتمان‌های سیاسی و کلامی، هویت ایرانی اسلامی مورخان و نیز جایگاه آنان در ساختار قدرت معنا پیدا می‌کرد. بنابراین، نحوه چیدمان روایات، انتخاب منابع و صورت‌بندی تفاسیر، نه فقط بازتاب گذشته، بلکه نمایشی جهت‌دار از آن بود که تاریخ‌نگاری هر مورخ را شکل می‌داد. در چنین بستر فکری، بازنامی قیام مزدک نیز از تأثیر این عوامل برکنار نماند. مورخان سده‌های نخستین اسلامی در مواجهه با نهضت مزدک، دو رویکرد عمده در پیش گرفتند: گروهی با فاصله‌گیری از ارزش‌داوری‌های شدید، صرفاً گزارشی تاریخی از رویدادها عرضه کردند و تلاش نمودند ماهیت قیام را در حد روایت‌های موجود توضیح دهند؛ اما گروهی دیگر با تکیه بر چارچوب‌های کلامی فکری، مزدک و پیروان او را در ذیل بدعت، کژاعتقادی و خروج از دین تعریف کردند و از همین منظر، سرکوب جنبش را طبیعی و موجه دانستند. این نوع گزارش‌ها نشان می‌دهد که چگونه پیش‌فرض‌های فکری مورخان، فهم آنان از تحولات قرن ششم میلادی ایران را جهت

۱. کریستن سن، *ایران در زمان ساسانیان*، ۱۳۷۵، ص ۴۵۹-۴۶۱؛

می داده است. پژوهش حاضر با توجه به همین نکته، درصدد است تا شیوه مواجهه مورخان مذکور با قیام مزدک را از منظر تاریخ‌نگاری بررسی کند؛ بدین معنا که این جنبش چرا و چگونه در سنت تاریخ‌نگاری اسلامی بازنمایی و تبیین شده است؟ بدین ترتیب، مطالعه روایت‌های مورخان از قیام مزدک، نه فقط امکان شناخت دقیق‌تر از چگونگی فهم آنان از این جنبش، بلکه درک روشن‌تری از سازوکارهای تولید معنا، ارزش‌دآوری‌های تاریخی و نقش ایدئولوژی در تاریخ‌نگاری قرون نخستین اسلامی را به دست می‌دهد. درباره قیام مزدک، زمینه‌ها و پیامدهای متأثر از آن پژوهش‌های قابل توجهی صورت گرفته است، اما بازخوانی این جنبش دینی اجتماعی در تاریخ‌نگاری ایرانی اسلامی در هیچ یک از پژوهش‌های پیشین مورد بررسی قرار نگرفته است. در میان پژوهش‌های نزدیک به تحقیق حاضر می‌توان به پژوهش‌هایی چون «جنبش اجتماعی مزدک و اندیشه سیاسی شاهی» اثر اخوان کاظمی،^۱ «تحلیل شخصیت مزدک و نهضت مزدکیه» اثر فاضلی و مقدس جعفری،^۲ «پردازش شخصیت‌های مزدک و خسرو انوشیروان در نگارش‌های میرزا فتحعلی آخوندزاده و میرزا آقاخان کرمانی» اثر باغدار دلگشا و ایمان‌پور^۳ و «بررسی علل شکل‌گیری ایده‌آلیسم انقلابی مزدک و تأثیر آن در عدم موفقیت این جنبش» اثر سنگاری و کرباسی^۴ اشاره نمود. با توجه به پژوهش‌های صورت گرفته در این باره، بررسی چگونگی و چرایی بازنمایی جنبش دینی اجتماعی مزدک در متون تاریخ‌نگاری ایرانی اسلامی قرون نخستین اسلامی و درک معانی پنهان گزارش‌های مورخان از این جنبش ضروری به نظر می‌رسد.

۲. روایت‌های راجع به جنبش مزدک در تاریخ‌نگاری ایرانی اسلامی

نخستین متن تاریخ‌نگاری که با جزئیات بیشتری نسبت به متون تاریخ‌نگاری اولیه به جنبش مزدک پرداخته «تاریخ یعقوبی» است. وی (۲۸۴ق) روایت می‌کند که خسرو انوشیروان بعد از رسیدن به قدرت، مزدک و زردشت بن خرکان را که در آیین زرتشتی بدعت آورده بودند، کشت.^۵ بلعمی نیز بیان می‌کند هنگامی که ده سال از حکومت قباد می‌گذشت، مردی از شهر نسا^۶ ادعای پیامبری کرد، البته او دین و آیین جدیدی نیاورد، مگر همان شریعت مغان؛ پرستش آتش، وصلت با مادر، خواهر و دختر

۱. اخوان کاظمی، جنبش اجتماعی مزدک و اندیشه سیاسی شاهی، ۱۳۸۳.

۲. فاضلی و مقدس جعفری، تحلیل شخصیت مزدک و نهضت مزدکیه، ۱۳۹۱.

۳. باغدار دلگشا و ایمان‌پور، پردازش شخصیت‌های مزدک و خسرو انوشیروان در نگارش‌های میرزا فتحعلی آخوندزاده و میرزا آقاخان کرمانی، ۱۳۹۵.

۴. سنگاری و کرباسی، بررسی علل شکل‌گیری ایده‌آلیسم انقلابی مزدک، ۱۳۹۵.

۵. یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ۱۳۸۲، ج ۲، ص ۲۰۲.

۶. نسا نام شهریست در خراسان بین مرو و سرخس.

خویش.^۱ گردیزی می نویسد: «مزدک بن بامداد در روزگار قباد بیرون آمد و دین مزدکی را آورد و قومی از سقاط (فرومایه و پست) به او گرویدند». وی همچنین ادامه می دهد که مزدک به اشتراک زنان و اموال معتقد بود.^۲ مسعودی با اشاره به ظهور مزدک در زمان قباد، به نیرنگ‌های او اشاره می کند: «مزدک را با قباد حکایت‌ها بود و ترتیبات و نیرنگ‌ها میان عوام پدید آورد». ^۳ ثعالبی از جمله مورخان است که شدیدترین موضع‌گیری‌ها را درباره مزدکیان دارد و با تفصیل بیشتری به جنبش او پرداخته است. او داستان مزدک را با عنوان «داستان مزدک بن بامداد علیه اللعنه» شروع می کند و سپس ادامه می دهد: «مزدک بن بامداد شیطانی بود در قالب انسان؛ ظاهری زیبا و باطنی ناپسند داشت و صورتاً نظیم و سیرتاً خبیث بود و زبانی لّین و عملیاتی ناهنجار داشت و بلطائف الحیل خود را به قباد رسانید و بزبان فریبنده‌ای او را گمراه کرده و با بیانات بی معنی خود مسحورش ساخت ...». ثعالبی در ادامه می گوید که مزدک فقرا، مستمندان و مستضعفان را در جلوی قصر جمع کرد و به آنها وعده داد که آنها را از مال بی نیاز می کند. او به آنها گفت که دستور اکید از جانب قباد دارد که بین ثروتمندان و فقرا برابری برقرار می کند و به آنها دستور داد که آذوقه موجود در انبارها را بین خودشان تقسیم کنند. ثعالبی طرفداران مزدک را «فقرا و مردمان پست» می خواند. زمانی که شوکت مزدکیان بالا رفت، آنان قباد را تهدید کردند و به قباد گفتند: «اگر به کیش ما خشنودی و بنابر آرای ما فرمان می دهی، خوب است؛ وگرنه سرت را چون گوسفندی خواهیم برید».^۴ طبری در شرح اقدامات خسرو انوشیروان در ابتدای سلطنت وی می نویسد: «آیین مرد منافقی ... که بدعتی در دین مجوس آورده بود و مردم پیرو بدعت او شده بودند ... و کسری مردم را از پیروی بدعت او بازداشت و بدعت آنها را از میان برداشت و ... آیین مجوس را برداشت».^۵ ابوریحان بیرونی نیز مزدک را موبدان موبد می داند که مردم را به دین ثنویت فراخواند و با زردشت در بسیاری آراء مخالف کرد و به اشتراک در زن و اموال قائل بود و جمعی از پیروان او باقی ماندند که به «مزدکیه» و «خرمدینه» معروف هستند و آنان را برای پیروی از زند که به معنای تفسیر نزد آنان است، زنداقه نیز گویند.^۶ گردیزی در شرح گزارش تاریخی مزدک بیان می کند که خسرو انوشیروان درباره عقاید متفاوت مزدک با او مناظره کرد و مزدک در این مناظره شکست خورد و کشته شد، به همین جهت بسیاری از پیروان او از آیینش روی گرداندند. اما بسیاری از آنها نیز بر عقیده خود استوار ماندند که به دستور خسرو انوشیروان کشته

۱. بلعمی، تاریخ بلعمی، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۹۶۷-۹۶۸.

۲. گردیزی، غرر اخبار ملوک الفرس و سیرهم، ۱۳۶۳، ص ۶۰.

۳. مسعودی، مروج الذهب و معادن الجواهر، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۲۸۵.

۴. ثعالبی، غرر اخبار ملوک الفرس و سیرهم، ۱۳۶۸، ص ۳۸۸.

۵. طبری، تاریخ طبری، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۶۴۵-۶۴۶.

۶. بیرونی، آثار الباقیه، ۱۳۸۶، ص ۳۱۱-۳۱۲.

شدند.^۱ مقدسی، مزدک را اهل فساد می‌نامد که با نشر عقاید خویش مردم را به مصیبت افکند.^۲ ابن مسکویه علل نابودی کوات (قباد) را در دید نادرست، تباهی آیین و سستی وی در کشورداری وی دانسته است.^۳ با دقت در بافت فرهنگی این متون می‌توان دریافت آثاری که گزارش‌های مبسوط‌تری دربارهٔ مزدک ارائه کرده و با لحنی تندتر و با بینشی نزدیک به آرای کلامی، او را در ذیل مفاهیمی چون بددینی، بدعت و کژاعتقادی جای داده و سرکوب او را امری بدیهی شمرده‌اند، در جغرافیای فرهنگی ایران و در سنت تاریخ‌نگاری ایرانی مآب شکل گرفته‌اند؛ آثاری همچون «تاریخ ثعالبی»، «زین الاخبار» گردیزی و «البدء و التاریخ» مقدسی. اما در آثاری چون «تاریخ طبری»، «مروج الذهب»، «معادن الجوهر» و «التنبیه و الاشراف»، طبری و مسعودی یا از تحلیل و ارزش‌دآوری درباره قیام مزدک گذشته‌اند، یا نهایتاً با رویکردی صرفاً تاریخی و با درجه‌ای کمتر از تخطئه‌های مرسوم، گزارشی از آنچه رخ داده، ارائه کرده‌اند؛ چنانکه تنها از تعبیری مانند «زندیق»، «بدعت‌گزار» یا «منافق» برای او استفاده کرده‌اند. بدین ترتیب می‌توان دریافت که نظام‌های ارزشی فرهنگ ایرانی در قالب روایتی سیاسی و اخلاقی به متن تاریخی راه می‌یابد و بر نحوهٔ شکل‌گیری این روایت تاثیر می‌گذارد و حتی می‌تواند به عنوان الگویی برای زمانهٔ مورخ عمل کند. با تأمل در گزارش‌های مورخان مسلمان نیز روشن می‌شود که «بدعت در دین»، «اشتراک در اموال و زنان» و «حمایت او از طبقات پایین جامعه» مهم‌ترین شاخصه‌هایی است که آنان برای جنبش دینی اجتماعی مزدک برشمرده‌اند.

۳. شاخص‌های بدعت‌گذاری مزدک در تواریخ اسلامی

۳-۱. نوآوری دینی و ایجاد بدعت

با دقت در کارکرد تواریخ ایرانی اسلامی برای مخاطبان روزگار خود، روشن می‌شود که تصویری که این متون از مزدک و جنبش او ارائه می‌کنند، واجد جنبه‌ای تعلیمی و عبرت‌آموز است. این ویژگی نشان می‌دهد که روایت‌های تاریخی در این متون، هم کارکرد اخلاقی دارند؛ زیرا با برجسته کردن مفاهیمی چون بدعت، کژاعتقادی و خروج از دین، رفتار درست و نادرست را برای مخاطب تعریف می‌کنند و هم کارکرد سیاسی؛ زیرا همین داورهای اخلاقی ابزاری برای مشروعیت‌بخشی به نظم سیاسی مطلوب مورخ و توجیه لزوم سرکوب بدعت‌گذاران به‌شمار می‌رفته است. از این‌رو کارکرد اخلاقی و سیاسی در این روایات به یکدیگر پیوند خورده و در نهایت تصویری سیاسی اخلاقی از گذشته پدید آورده‌اند. گزینش روایت قیام مزدک و تحول‌بازنمایی او در این متون نشان می‌دهد که مورخان، نوآوری و ایجاد بدعت در

۱. گردیزی، *غرر اخبار ملوک الفرس و سیرهم*، ۱۳۶۳، ص ۸۰-۸۵.

۲. مقدسی، *آفرینش و تاریخ*، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۵۱۸.

۳. ابن مسکویه، *تجارب الهمم*، ۱۳۶۹، ج ۱، ص ۱۵۸.

امر دین را مهم‌ترین گناه او دانسته و همین امر را با «زندیق» بودن وی مرتبط کرده‌اند. در بسیاری از این گزارش‌ها، نخستین اتهامی که به مزدک نسبت داده می‌شود، ارائه قرائتی نو از دین است. طبری در شرح اقدامات انوشیروان در آغاز سلطنت او از «مردی منافق که بدعتی در دین مجوس نهاده بود»، یاد می‌کند و می‌نویسد که خسرو مردم را از پیروی آن بدعت بازداشت.^۱ ابوریحان بیرونی نیز مزدک را موبدی می‌داند که در بسیاری از آراء با زردشت مخالف بود.^۲ مسعودی نیز مزدک را موبدی معرفی می‌کند که کتاب «ابستا»^۳ را تأویل کرد. او اولین کسی بود که در دین زرتشتی به تأویل پرداخت.^۴ ابن اثیر (م ۶۳۰ق) در داستان ظهور مزدک در عصر قباد به نوآوری‌های او در دین زرتشتی که برخی از آنها موافق با دین زرتشتی و بعضی مخالف با آن آیین بوده، اشاره کرده است.^۵ مقدسی نیز در ابتدای داستان به قدرت رسیدن خسرو انوشیروان، اولین اقدام وی را چنین ذکر کرده که انوشیروان «همه مردم را به آیین (دین رسمی) جمع کرد».^۶

با نگاهی به روایت‌های متون تاریخ‌نگاری مذکور پیرامون مزدک می‌توان استنباط نمود که مسئله بدعت و نوآوری برای مورخان و زیست‌جهان حاکم بر چنین متونی بسیار مهم بوده و آنها با بیان چنین روایت‌هایی به عنوان الگو، سعی در جلوگیری از تحریف مسلمانان از دین راستین و تعریف شده توسط دستگاه دولتی داشتند و تلاش می‌کردند که تمام مسلمانان را ذیل قرائتی واحد از دین جمع کنند؛ چراکه هرگونه بدعتی در دین موجب برهم خوردن نظم اجتماعی می‌شده است. در دوره ساسانی نیز از نظر روحانیان زرتشتی وابسته به حکومت، هیچ کافری بزرگ‌تر از مزدک نبود. او تفسیری بر قسمت‌هایی از اوستا نوشت؛ این در حالی بود که روحانیان دولتی به کسانی که تفسیری ناپذیرفتنی از اوستا ارائه می‌نمودند، برچسب بدعت‌گذار و یا ملحد (زندیک یا زندیق) یا اهل‌موغ^۷ می‌چسبانده و آنها را به داشتن عقاید التقاطی متهم می‌نمودند. در دینکرد^۸ هفتم آمده که خسرو انوشیروان این بدعت‌گذاران در دین را از

۱. طبری، تاریخ طبری، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۶۴۵-۶۴۶.

۲. بیرونی، آثار الباقیه، ۱۳۸۶، ص ۳۱۱-۳۱۲.

۳. از اوستا، کتاب دینی زرتشتیان در برخی منابع اسلامی با عنوان ابستا یا ابستا نام برده شده است.

۴. مسعودی، التنبیه والاشراف، ۱۳۴۴، ص ۲۵۸.

۵. ابن اثیر، الکامل، ۱۳۷۰، ج ۲، ص ۴۸۰.

۶. مقدسی، آفرینش و تاریخ، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۵۸۰.

۷. در نوشته‌های پهلوی به آن دسته از دین‌مردانی اهل‌موغ (ahlomōy) گفته می‌شود که آداب و شعائر دین را رعایت نمی‌کردند و یا تفاسیر ناپذیرفتنی از اوستا ارائه می‌دادند.

۸. دینکرد (یا دین‌کرد) مجموعه‌ای از متون فقهی، آیینی و احکام دینی زرتشتیان است که پس از دوران ساسانی و به ویژه در قرون اسلامی گردآوری شده و قوانین و دستورالعمل‌های دینی جامعه زرتشتی را دربرمی‌گیرد و شامل ۹ کتاب بوده است.

بین برده و همه (مردم) را در گرد دین درست (=بهدینی) جمع کرد.^۱ علاوه بر این، در گزارش‌های تاریخی آمده که مزدک و پیروان او به نوعی زهدگرایی، پرهیزکاری و حتی رژیم‌های غذایی سخت‌گیرانه مانند گیاه‌خواری پایبند بودند؛ شیوه‌ای که در تضاد با قرائت رسمی دین مورد حمایت دولت ساسانی قرار می‌گرفت. در دوران اسلامی نیز، وضعیتی مشابه دیده می‌شود؛ خلفا از شریعت رسمی و آیینی اسلام حمایت می‌کردند و هر نوع قرائت دینی با معنوی غیررسمی یا غیرمتعارف، از تصوف گرفته تا جریان‌های بدعت‌انگارانه را تهدیدی برای نظم سیاسی و مشروعیت دینی حکومت می‌شمردند. مخالفت دستگاه خلافت با این جریان‌ها، برخاسته از ماهیت دین نبود، بلکه بخشی از سیاست دینی سیاسی خلافت برای تضمین وفاداری همگانی بود.^۲ با این نگاه، می‌توان رفتار دستگاه رسمی ساسانی با مزدکیان را نیز در چارچوب سازوکارهای حفظ اقتدار دینی سیاسی فهم کرد. روحانیون حکومتی ناچار بودند هم در برابر زرتشتیانی که خوانش‌های تازه یا متأثر از اندیشه‌های غیرایرانی ارائه می‌کردند، واکنش نشان دهند و هم در برابر مخالفان درون‌دینی که تفسیر رسمی آنان از دین را به چالش می‌کشیدند.^۳ از همین رو، خسرو انوشیروان پس از رسیدن به سلطنت، دستور سرکوب مزدک و هوادارانش را صادر کرد و سپس از روحانیان زرتشتی خواست که در کار دین مهارت یابند تا پدیدار شدن جریان‌هایی مشابه مزدک، دوباره امکان فریب یا نفوذ در جامعه را نیابد.^۴ همچنین او مباحثه و اختلاف‌نظر علنی دربارهٔ ادیان را منع کرد تا چارچوب رسمی دین از گزند قرائت‌های رقیب در امان بماند.^۵ این الگوی مواجههٔ حاکمان سیاسی با جریان‌های اصلاح‌طلب یا بدعت‌گذار، همان الگویی است که بعدها برخی مورخان مسلمان نیز هنگام بازنمایی جنبش مزدک به آن توجه کرده‌اند، یا ناخودآگاه تحت تأثیر آن قرار گرفته‌اند. بنابراین، طرح این موضوع، بخشی از فهم ریشه‌های ذهنی و فکری بازنمایی مزدک در تاریخ‌نگاری قرون نخستین اسلامی را تشکیل می‌دهد. در دورهٔ اسلامی، اصطلاح «زندیک» یا «زندیق» که در اصل برای نامیدن مانویان^۶ و مزدکیان در دورهٔ ساسانی به‌کار می‌رفت، دامنهٔ معنایی گسترده‌تری پیدا کرد.^۷ با شکل‌گیری گفتمان کلامی حدیثی و اقتدار فقهی خلافت، این واژه به هر جریان فکری و دینی اطلاق می‌شد که قرائتی متفاوت از دین ارائه می‌کرد و نظم دینی سیاسی خلافت را تهدید می‌نمود. از این رو، نه تنها مانویان، بلکه مزدکیان،

۱. دینکرد هفتم، ۱۳۸۹، ص ۲۶۰.

2. Crone, *The Nativist Prophets of Early Islamic Iran: Rural Revolt and Local Zoroastrianism*, 2012, p. 439-450

۳. دریایی، شاهنشاهی ساسانی، ۱۳۹۰، ص ۹۱.

۴. گردیزی، غرر اخبار ملوک الفرس و سیرهم، ۱۳۶۳، ص ۸۴.

۵. مسعودی، مروج الذهب و معادن الجواهر، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۲۵۸.

۶. همان، ص ۲۴۵.

۷. زرین کوب، کشمکش ادیان در قلمرو اسلام، زنداقه، ۱۳۵۱، ص ۳۰۲-۳۰۶.

خرمیه، زرتشتیان، فیلسوفان و گاه حتی برخی گروه‌های شیعی نیز در ذیل مفهوم «زندیق» قرار گرفتند.^۱ گسترش این مفهوم و جایگاه آن در سیاست دینی خلافت، موجب شد مورخان اسلامی نیز قیام‌های دینی اجتماعی پیشا اسلامی، از جمله جنبش‌های مانی و مزدک را در چارچوب همین گفتمان بازخوانی کنند؛ بازخوانی‌ای که بیش از آنکه بازتابی از واقعیت تاریخی باشد، متأثر از حساسیت‌های فکری و کلامی عصر آنان بود.

۳-۲. اشتراک همگانی اموال و زنان

دومین بدعت مزدک که مورد توجه مورخان قرار گرفته، تشویق مردم به ارتکاب کارهای حرام، غصب اموال و زنان است. طبری بدعت مزدک در دین زرتشتی را رواج مساوات در زن و مال دانسته است.^۲ دینوری در گزارش داستان مزدک می‌گوید: «مزدک برای مردم ارتکاب کارهای حرام را روا دانسته بود و مردم فرومایه را به انجام کارهای زشت تشویق می‌کرد و غصب اموال را برای غصب‌کنندگان و ستم را برای ستمکاران آسان کرده بود».^۳ یعقوبی درباره عقیده مزدک می‌گوید: «... [مزدک] می‌گفت باید زنان و اموال مردم مشترک باشند...»^۴ و مردم می‌توانند با نزدیکان خویش نیز پیوند زناشویی انجام دهند.^۵ ابن ندیم نیز اذعان دارد که مزدک پیروان خویش را به لذایذ و شهوترانی و آمیزش با هم و اشتراک در زن و خانواده وادار می‌نمود.^۶ البته در غالب روایات این مورخان، پیروان مزدک بیشتر مردم پست و فرومایه‌ای بودند که علیه طبقات بالای جامعه برخاسته و اموال و زنان آنها را غارت کرده بودند.^۷

۴. تحلیلی بر چرایی نوع بازتاب قیام مزدک در روایات مورخان مسلمان

در بازخوانی نحوه بازنمایی قیام مزدک در آثار مورخان مسلمان طی پنج قرن نخستین اسلامی می‌توان دریافت که تمرکز بر شخصیت و جنبش مزدک بیش از آنکه ناشی از رسالت تاریخ‌نگارانه یا ارائه گزارشی دقیق از دوره ساسانی باشد، ریشه در نیازهای فکری و اجتماعی عصر مورخان دارد. برجسته‌سازی روایت‌های مربوط به مزدک بازتاب نظام ارزشی و گفتمانی مورخان است؛ روایتی که برای حل مسائل

۱. خوارزمی، *مفاتیح‌العلوم*، بی تا، ص ۵۶؛ زرین کوب، *کشمکش ادیان در قلمرو اسلام*، زنداقه، ۱۳۵۱، ص ۳۰۳-۳۰۶.
۲. طبری، *تاریخ طبری*، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۶۴۵-۶۴۶.
۳. دینوری، *اخبار الطوال*، ۱۳۴۶، ص ۹۶.
۴. یعقوبی، *تاریخ طبری*، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۲۰۲.
۵. ابن اثیر، *الکامل*، ۱۳۷۰، ج ۲، ص ۴۸۰.
۶. ابن ندیم، *الفهرست*، ۱۳۸۱، ص ۶۱۱.
۷. گردیزی، *غرر اخبار ملوک الفرس و سیرهم*، ۱۳۶۳، ص ۸۰؛ ابن اثیر، *الکامل*، ۱۳۷۰، ج ۲، ص ۴۸۰. مقدسی، *آفرینش و تاریخ*، ۱۳۷۴، ج ۳، ص ۵۱۸.

زیست جهان مخاطبان اثر، از درباریان و سیاستمداران تا مردم و نخبگان ایرانی مسلمان، تولید و بازتولید می‌شد. از این منظر، رجوع به مزدک نه امری تقنی، بلکه تلاشی آگاهانه برای عرضه الگویی تاریخی جهت پاسخ‌گویی به بحران‌ها و ضرورت‌های جامعه معاصر مورخ بوده است. برجسته شدن روایت‌های مربوط به جنبش مزدک در این دست تواریخ را می‌توان در پیوند با فضای سیاسی و اجتماعی عصر عباسی و ظهور سلسله‌ای از قیام‌هایی چون سنباد (۱۳۸ق)، استادسیس (۱۴۹-۱۵۱ق)، المقنع (۱۴۱-۱۶۳ق)، بابک خرم‌دین (۲۰۱-۲۲۳ق)، افشین (۲۲۶ق) و مازیار (۲۲۴-۲۲۵ق) فهم کرد. مورخان ایرانی، از جمله خواجه نظام‌الملک (م ۵۱۸ق)، با مقایسه این شورش‌ها با جنبش مزدکیان و نیز ارجاع به سرکوب آنان به دست خسرو انوشیروان، الگوی تاریخی می‌ساختند که هدف اصلی آن شکل‌دهی به ذهنیت سیاسی نخبگان و مخاطبان اثر بود. در این چارچوب، بازنمایی اقتدار شاه عادل ساسانی در سرکوب مزدکیان به ابزاری تبدیل می‌شد تا ضرورت برخورد قاطع با جنبش‌های دینی اجتماعی معاصر و «بدعت‌ها» را مشروع جلوه دهد و حاکمیت زمانه را به حفظ دین، نظم و ثبات اجتماعی متعهد سازد. این الگوپردازی، اتکاء بر سنت ایرانی را به عنوان مرجع مشروعیت تقویت می‌کرد و به مورخان امکان می‌داد با بهره‌گیری از گذشته، پاسخی فکری به بحران‌های عصر خویش ارائه کنند.^۱ با درک کارکرد تعلیمی متون تاریخ‌نگاری و تولید و مصرف آن‌ها در زمانه نویسندگانشان، می‌توان دریافت که روایات تاریخی در چنین آثاری حامل معانی پنهان و جهت‌دار هستند. بررسی روایت شورش مزدک در آثار مورخان مسلمان نشان می‌دهد که این نویسندگان، در مقام مسلمانانی وفادار به قرائت راست‌گیشانه از دین و مدافعان وحدت امت، میان آشوب، بدعت و تهدید نظم دینی پیوندی مفهومی برقرار می‌کردند. بسیاری از این آثار در دوره‌ای پدید آمد که خلافت عباسی بر راست‌کیشی، حذف دگراندیشان و سرکوب جریان‌هایی چون زندیقان و حتی علویان تأکید داشت. در این چارچوب، مورخان با بازنمایی سرنوشت مزدکیان، وظیفه ذاتی شاه و خلیفه را سرکوب بدعت‌گذاران معرفی می‌کردند؛^۲ زیرا حفظ قدرت سیاسی و نظم اجتماعی، در نگاه آنان، وابسته به مهار بدینان و بدکیشان بود که حضورشان تهدیدی برای اقتدار سلطنت و خلافت تلقی می‌شد.^۳

با تأمل در سیاست دینی و سازوکار قدرت در دوره عباسی می‌توان دریافت که خلافت عباسی، ماهیتی کاملاً دینی و مبتنی بر استمرار خلافت پیامبر برای خود قائل بود؛ با این حال در عرصه عمل سیاسی، برای تثبیت اقتدار خویش نیازمند به‌کارگیری الگویی از حکومت‌داری متمرکز بود که

۱. برای مطالعه بیشتر درباره نقش و وظیفه پادشاه در برقراری نظم در جامعه و سرکوب بدعت یا بدعت‌ها در دین رجوع کنید به: غزالی، *نصیحه الملوک*، ۱۳۶۱، ص ۱۰۰؛ مسکویه، *جای‌یلان خرد*، ۱۳۷۴، ص ۹۱-۱۰۹.

۲. طوسی، *سیاست‌نامه*، ۱۳۷۲، ص ۸۲.

۳. حجتی نجف‌آبادی و نوری، *پیامبری در جامه زندیقان*، ۱۳۹۹، ص ۸۷-۱۰۸.

شباهت‌هایی با الگوهای دیرین ایرانی داشت. عباسیان در مقام خلافت، دستگاهی کاملاً متکی بر ایدئولوژی سنی ایجاد کردند و هر نوع جنبش دینی یا اجتماعی که با مفهوم مشروعیت خلافت تعارض داشت را به شدت سرکوب می نمودند. بسیاری از قیام‌هایی که در شرق قلمرو اسلامی شکل گرفتند، به دلیل نابودی آگاهانه منابع و متون مربوط به رهبرانشان از سوی دولت عباسی، با ابهاماتی در هویت و اندیشه روبرو شدند. دستگاه خلافت در گفتمان رسمی خود، برای سلب مشروعیت از این جنبش‌ها، آنان را به احیای رسوم ساسانی، اباحی‌گری، اشتراک اموال و زنان و پیروی از اندیشه‌های مزدکی متهم می کرد؛ اتهاماتی که بخشی از آن ریشه در تعصبات قومی و فرهنگی عصر عباسی داشت. از سوی دیگر، بررسی روابط خلافت عباسی با دولت‌های ایرانی هم‌عصر همچون طاهریان (۲۰۶-۲۵۹ق)، صفاریان (۲۴۶-۳۸۰ق)، سامانیان (۲۷۵-۴۴۱ق)، آل بویه (۳۳۰-۴۴۴ق)، غزنویان (۳۶۰-۴۵۴ق) و سلجوقیان (۴۲۳-۵۴۶ق)، نشان می دهد که با وجود اقتدار گسترده این سلطنت‌ها، مشروعیت سیاسی آنان همچنان نیازمند تأیید خلیفه بود. این واقعیت، تفاوت ساختاری میان خلافت مبتنی بر سنت پیامبر و سلطنت متکی بر قدرت اجرایی و نظامی را روشن می سازد و بیانگر آن است که عباسیان، دست‌کم در سطح نظری، خود را وارث مشروعیت دینی پیامبر می دانستند، نه ادامه‌دهندگان سنت شاهنشاهی ساسانی. بررسی گزارش‌های مورخان مسلمان درباره جنبش‌های اجتماعی قرون نخستین اسلامی نشان می دهد که بسیاری از این حرکات‌ها در روایت‌های رسمی عباسی در چارچوب مزدکی‌گری یا خرمی‌گری بازنمایی شده‌اند؛ نه اینکه لزوماً در واقعیت تاریخی، تداوم مستقیم جنبش مزدک باشند. این انتساب‌ها بیشتر بازتاب گفتمان سیاسی و اتهام‌سازی دینی دولت عباسی است، تا بیان منشأ واقعی این حرکت‌ها. چنانکه ابن ندیم درباره خرمیان، نخست آنان را گروهی از مجوس معرفی می کند که به «این کیش» گرویده‌اند و ریشه آن را به مزدک نسبت می دهد و مدعی می شود که مزدک پیروانش را به لذت‌جویی، مواسات و اشتراک در اموال و حتی خانواده وامی داشته و سرانجام نیز به دست انوشیروان سرکوب شده است. او در ادامه، بابک را رئیس خرمیان معرفی می کند و عقاید و رفتار او را با همان الگوی اتهامی توضیح می دهد.^۱ اینگونه نسبت‌دادن‌ها، بیش از آنکه سندی بر پیوند واقعی این جنبش‌ها با آموزه‌های مزدکی باشد، نشان می دهد که نویسندگان عباسی از چارچوب مفهومی «بدعت»، «زندلقه» و «مزدکی‌گری» برای بی‌اعتبارسازی و نامشروع‌سازی شورش‌های مخالف استفاده می کردند؛ چارچوبی که به‌ویژه درباره جنبش‌های غیرعلوی به کار گرفته می شد. برخی مورخان اسلامی مانند ابن ندیم، طبری و مسعودی، ویژگی‌هایی چون اشتراک اموال و زنان، اباحی‌گری و جواز قتل و غارت را به جنبش‌هایی مانند خرمیان، بابک، المقنع، سرخ‌جامگان، به‌آفرید (۱۰۳ق) و پیروان مسلمیه نسبت داده‌اند. به‌عنوان مثال،

۱. ابن ندیم، *الفهرست*، ۱۳۸۱، ص ۶۱۱-۶۱۲.

ابن ندیم نقل می‌کند که زن جاویدان پیش‌بینی کرده بود روحش در بابک حلول کند و آیین مزدکی را احیاء نماید.^۱ همچنین برخی تشابهات میان فرقه باطنیه و مزدکیان ذکر شده است. با این حال، به نظر می‌رسد که این انتساب‌ها بیشتر اتهامات سیاسی و فکری برای بی‌اعتبارسازی مخالفان خلافت عباسی بوده و لزوماً بازتاب باورها یا رفتار واقعی این جنبش‌ها نیستند. بسیاری از این اتهامات، از جمله جواز قتل، غارت و اشتراک در اموال و زنان، در چارچوب گفتمان رسمی و ابزار مشروعیت‌بخشی دستگاه خلافت بیان شده‌اند و به نظر می‌رسد مورخان مسلمان برای تقویت مشروعیت حکومت، چنین ویژگی‌هایی را به این جنبش‌ها نسبت داده‌اند.^۲

درک چرایی تمرکز مورخان مسلمان قرون نخستین اسلامی بر قیام مزدک، تنها با توجه به بافت سیاسی و اجتماعی زمانه آنان روشن می‌شود. این گروه از مورخان در فضایی یا زمانه‌ای تاریخی می‌نگاشتند که خلافت عباسی بر طرد دگراندیشان، سرکوب زندقه و تثبیت ایدئولوژی رسمی بنیان نهاده شده بود. از این‌رو بازخوانی جنبش مزدکیان برای آنان نه تلاشی تاریخ‌نگارانه، بلکه ابزاری برای تبیین و مشروعیت‌بخشی به سیاست‌های معاصر به‌شمار می‌رفت. این مورخان با قرار دادن مزدک در کنار شورش‌های زمان خود چون سنباد (م ۱۳۱ق)، المقنع، بابک، مازیار و دیگر حرکت‌های ضد عباسی، الگوی واحدی از آشوب مذهبی و بدعت اجتماعی می‌ساختند و با ارجاع به سرکوب مزدکیان به دست انوشیروان، ضرورت برخورد قاطع با جنبش‌های مشابه در روزگار خویش را القاء می‌کردند. در این الگوپردازی، روایت رسمی عباسی نقش تعیین‌کننده‌ای داشت؛ روایتی که رهبران بسیاری از این جنبش‌ها را آگاهانه مزدکی، خرمی یا زندیق معرفی می‌کرد، تا مشروعیت فکری حذف آنان فراهم شود. اتهاماتی چون اباحی‌گری، اشتراک اموال و زنان، یا جواز قتل و غارت، بیش از آنکه واقعیت تاریخی این حرکت‌ها را بازتاب دهد، بازتولید همان چارچوب اتهام‌سازی عباسی بود که مورخان مسلمان نیز در روایت‌های خود به آن تن دادند. بدین ترتیب، بازتاب قیام مزدک در تاریخ‌نگاری مسلمانان نه گزارش بی‌طرفانه‌ای از گذشته، بلکه بازتاب مستقیم دغدغه‌های سیاسی، ترس‌های اجتماعی و نیازهای فکری عصر عباسی است. مورخان با نگارش این روایت‌ها در واقع در پی آموزش مخاطبان خود، از نخبگان تا حکمرانان و تحکیم الگوی مطلوب قدرت بودند؛ الگویی که در آن شاه عادل با اقتدار از دین، نظم و مشروعیت دفاع می‌کند و بدعت‌گذاران را سرکوب می‌سازد. بنابراین، روایت آنان از مزدک را باید بخشی از گفتمان رسمی قدرت در قرون نخستین اسلامی دانست، نه انعکاس دقیق حقیقت تاریخی جنبش مزدکیان. گسترده‌گی شورش‌های عصر عباسی در ایران از سنباد و استادسیس تا المقنع و بابک نشان می‌دهد که بخش بزرگی

۱. همان، ص ۱۳۳.

۲. برای اطلاعات بیشتر نگاه کنید. به:

Crone, *The Nativist Prophets of Early Islamic Iran: Rural Revolt and Local Zoroastrianism*, 2012.

از طبقات فرودست،^۱ از روستاییان تا پیشه‌وران، جذب این حرکت‌ها می‌شدند.^۲ گزارش‌هایی چون پیوستن ده‌ها هزار نفر از نواحی مختلف خراسان، جبال و اصفهان،^۳ بیانگر شدت نارضایتی اجتماعی و گسترش احساس بی‌عدالتی در جامعه بود. همین وضعیت، خلافت عباسی را واداشت تا با بهره‌گیری از ابزارهای فکری، از جمله متون تاریخ‌نگاری، این جنبش‌ها را غیرمشروع، بدعت‌آمیز و محلّ نظم معرفی کند. در چنین فضایی، مورخان مسلمان نیز با بزرگ‌نمایی شباهت این قیام‌ها با جنبش مزدکیان، در پی هشداردهی به جامعه و مشروعیت‌بخشی به سرکوب حکومتی بودند.

بدین ترتیب، مورخان مسلمان قرون نخستین اسلامی در چارچوب ارزش‌ها و ذهنیت فرهنگی عصر خود، تصویری عمیقاً منفی از مزدک و جنبش او پدید آوردند. هدف از این بازنمایی صرفاً گزارش گذشته نبود، بلکه کوششی آگاهانه برای جهت‌دهی به ذهنیت سیاسی جامعه معاصر بود. آنان با برجسته کردن روایت‌هایی که مزدک را «بدعت‌گذار»، «زندیق» و برهم‌زننده نظم دینی و اجتماعی معرفی می‌کرد، در واقع الگویی تاریخی در اختیار حاکمان و نخبگان مسلمان قرار می‌دادند، تا برخورد قاطع با قیام‌های دینی اجتماعی زمان خود را مشروع جلوه دهند. از این‌رو، تاریخ‌نگاری مسلمانان در مقام ابزاری فکری عمل می‌کرد که به تبیین و تحکیم دیدگاه‌های رسمی خلافت یاری می‌رساند. نگاهی کلی به متون تاریخ‌نگاری ایرانی اسلامی نشان می‌دهد که مورخان برای توصیف مزدک از عنوان‌هایی همچون «خوار دین لعنه الله»، «سگ زندیق»،^۴ «شیطان»،^۵ «زندیک»،^۶ «زندیق»^۷ «مزدک لعنه الله»^۸ استفاده کرده‌اند؛ عنوان‌هایی که همگی بار معنایی مشخصی در پیوند با مفهوم بدعت و تهدید دین رسمی دارند. کاربرد چنین واژگانی در چارچوب رهیافت تحلیل روایت، حامل جهت‌گیری معنایی آشکاری است و نشان می‌دهد که نویسندگان بر جنبه‌های خاصی از جنبش مزدکیان تأکید داشته‌اند؛ جنبه‌هایی که بیش از واقعیت تاریخی، بازتاب دغدغه‌های فرهنگی و سیاسی عصر عباسی بوده است. انتخاب مزدک به عنوان نماد «بدعت»، «زندقه» و «آشوب» نه از سر تصادف، بلکه به دلیل جایگاه ریشه‌دار او در حافظه فرهنگی ایرانیان انجام شد؛ شخصیتی که برای مخاطب مسلمان ایرانی آشنا بود و قابلیت آن را داشت که در نقش

۱. نرشخی، تاریخ بخارا، ۱۳۶۳، ص ۹۲.

۲. طوسی، سیاستنامه، ۱۳۷۲، ص ۲۱۳.

۳. همان، ص ۲۵۲.

۴. ابن بلخی، فارسنامه، ۱۳۸۵، ص ۳۳، ۸۹.

۵. ثعالبی، تاریخ ثعالبی، ۱۳۶۸، ص ۲۸۶.

۶. خوارزمی، مفاتیح العلوم، بی تا، ص ۳۹.

۷. مسعودی، التنبیه و الاشراف، ۱۳۴۴، ص ۲۵۸؛ ابن اثیر، الکامل، ۱۳۷۰، ج ۱، ص ۵۱۲.

۸. مستوفی، تاریخ گزیده، ۱۳۶۱، ص ۱۱۴-۱۱۶.

«دیگری نامطلوب» بازآفرینی شود. مورخان برای اثرگذاری بیشتر بر مخاطبان خود ناگزیر بودند روایت تاریخی را در قالب‌های مفهومی و الگوهای فرهنگی آشنا عرضه کنند. به همین دلیل نیز از عناصر فرهنگ ایران باستان بهره گرفتند و آنها را در زیست‌جهان ایرانی اسلامی معنا کردند. استمرار این روایت‌پردازی حاکی از آن است که ارزش‌های فرهنگی ایران باستان در دوره میانه نه حذف شدند و نه ناپدید، بلکه در قالب هنجارهای سیاسی اجتماعی تازه بازتولید شدند و در خدمت نظم جدید قرار گرفتند.

۵. نتیجه‌گیری

بررسی متون تاریخ‌نگاری ایرانی اسلامی نشان می‌دهد که این آثار در چارچوب نیازها و کارکردهای خاص سیاسی و فکری دوره تألیف خود شکل گرفته‌اند. مورخان مسلمان در فرایند روایت‌پردازی، به‌صورت آگاهانه یا ناخودآگاه به گزینش روایات، برجسته‌سازی برخی رخدادها و حذف یا حاشیه‌رانی برخی دیگر دست زده‌اند. گزارش‌های مربوط به مزدک و جنبش او نیز دقیقاً در چنین قالبی قابل تحلیل است. بازنمایی اغراق‌آمیز و منفی قیام مزدک در تاریخ‌نگاری دوره اسلامی در واقع ابزاری برای فاقد مشروعیت جلوه دادن جریان‌های فکری و اجتماعی معارض دستگاه خلافت از قیام ابومسلم (م ۱۳۷ق) تا بابک، مازیار و دیگر جنبش‌های شرق ایران و نیز تحکیم ساختار هنجاری جامعه ایرانی اسلامی بوده است. در فضای سیاسی عصر عباسی، موج گسترده اتهام‌زنی به نحله‌های فکری و سیاسی، زمینه‌ای فراهم آورد که مورخان در جایگاه ابزار فکری حکومت عمل کنند و الگوهای تاریخی برای نحوه برخورد با جنبش‌های معاصر ارائه دهند. از این‌رو هدف آنان بیش از آنکه گزارش واقعیت تاریخی قیام مزدکیان در دوره ساسانی باشد، ایجاد مشابهت‌های عبرت‌آموز برای سیاستمداران و مردم عصر خویش بوده، تا از پیوستن به جنبش‌های اعتراضی زمانه بازداشته شوند. گزارش مورخان مسلمان درباره مزدک از حیث حجم و تمرکز متفاوت است؛ برخی چون طبری، دینوری و مسعودی تنها به روایات مختصر و توصیفی بسنده کرده‌اند، در حالی که مورخان همچون یعقوبی، بیرونی، گردیزی، مقدسی و ثعالبی با رویکردی تاریخی کلامی توجه ویژه‌تری بدان نشان داده‌اند. در تمام این روایت‌ها، تصویر مزدک منفی، هنجارشکنانه و تهدیدگر نظم دینی و اجتماعی ترسیم شده است؛ زیرا نویسندگان بیم آن داشتند که تعالیم او قابلیت سرایت به جامعه معاصرشان را داشته باشد. در این چارچوب گفتمانی، مزدک به عنوان بدعت‌گذاری اهریمنی معرفی می‌شود که با ایجاد انحراف در دین رسمی، بنیان‌های سیاسی و اجتماعی جامعه را متزلزل ساخته است. چنین بازنمایی نشان می‌دهد که هدف اصلی مورخان از پرداختن به روایت مزدک، نه بازنمایی یک رویداد تاریخی در عصر ساسانی، بلکه ارائه نسخه‌ای پیشگیرانه برای مواجهه با بحران‌های اجتماعی سیاسی مشابه در دوره اسلامی بوده است.

منابع

- ابن اثیر، عزالدین (۱۳۷۰). *تاریخ کامل*. ترجمه سید محمدحسین روحانی. تهران: اساطیر، ج ۲-۱.
- ابن بلخی (۱۳۸۵). *فارسنامه*. تصحیح گای لسترینج و رینولد لن نیکلسون. تهران: اساطیر.
- ابن ندیم، محمد بن اسحاق (۱۳۸۱). *الفهرست*. ترجمه محمدرضا تجدد. تهران: اساطیر.
- اخوان کاظمی، بهرام (۱۳۸۳). *جنبش اجتماعی مزدک و اندیشه سیاسی شاهی*. مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، شماره ۶۵.
- باغدار دلگشا، علی؛ ایمانپور، محمدتقی (۱۳۹۵). *پردازش شخصیت‌های مزدک و خسروانوشیروان در نگارش‌های میرزا فتحعلی آخوندزاده و میرزا آقاخان کرمانی*. *تاریخ نامه ایران بعد از اسلام*، شماره ۱۲.
- باقری، مه‌ری (۱۳۸۹). *دین‌های ایران باستان*. تهران: نشر قطره.
- بلعمی، محمد بن علی (۱۳۸۰). *تاریخ‌نامه طبری*. تصحیح محمد روشن. تهران: سروش، ج ۲.
- بیرونی، ابوریحان (۱۳۸۶). *آثار الباقیه عن قرون الخالیه*. ترجمه اکبر داناسرشت. تهران: امیرکبیر.
- ثعالی، ابومنصور عبدالملک (۱۳۶۸). *شاهنامه*. تهران: چاپخانه مجلس.
- حجتی نجف‌آبادی، شهناز؛ نوری، جعفر (۱۳۹۹). *پیامبری در جامه زندیقان (تأملی در خوانش‌های چندگانه از جنبش مانی در تاریخ‌نگاری قرون نخستین)*. *تاریخ اسلام و ایران*، شماره ۴۷.
- خوارزمی، احمد بن یوسف کاتب (بی‌تا). *مفاتیح العلوم*. ترجمه حسین خدیوچم. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- دریایی، تورج (۱۳۹۰). *شاهنشاهی ساسانی*. ترجمه مرتضی ثاقب‌فر. تهران: ققنوس.
- دینکرد هفتم. ترجمه محمدتقی راشد محصل. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۹.
- دینوری، ابوحنیفه (۱۳۴۶). *اخبار الطوال*. ترجمه صادق نشات. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۵۱). *کشمکش ادیان در قلمرو اسلام، زنداقه. آموزش و پرورش*، شماره ۶۵، ص ۳۰۰-۳۱۰.
- سنگاری، اسماعیل؛ کرباسی، علیرضا (۱۳۹۵). *بررسی علل شکل‌گیری ایده‌آلیسم انقلابی مزدک و تأثیر آن در عدم موفقیت این جنبش*. *تحقیقات تاریخ اجتماعی*، ۶(۲).
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۷۵). *تاریخ الرسل والملوک (تاریخ طبری)*. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: اساطیر، ج ۲.
- طوسی، خواجه نظام‌الملک (۱۳۷۲). *سیرالملوک (سیاست‌نامه)*. تصحیح هیوبرت دارک. تهران: علمی و فرهنگی.
- غزالی، محمد (۱۳۶۱). *نصیحه الملوک*. تصحیح جلال‌الدین همایی. تهران: بابک.
- فاضلی، محمدتقی؛ مقدس جعفری، محمدحسن (۱۳۹۱). *تحلیل شخصیت مزدک و نهضت مزدکیه*. *پژوهشنامه تاریخ*، شماره ۲۹.
- کریستن سن، آرتور (۱۳۷۵). *ایران در زمان ساسانیان*. ترجمه رشید یاسمی. تهران: دنیای کتاب.
- کلیما، اوتاگر (۱۳۸۶). *تاریخ جنبش مزدکیان*. ترجمه جهانگیر فکری ارشاد. تهران: نشر توس.
- گردیزی، عبدالحی (۱۳۶۳). *زین الاخبار*. تصحیح عبدالحی حبیبی. تهران: دنیای کتاب.
- مستوفی، حمداله (۱۳۶۱). *تاریخ گزیده*. به اهتمام عبدالحسین نوایی. تهران: امیرکبیر.
- مسعودی، علی بن حسین (۱۳۴۴). *التبیه و الاشراف*. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: علمی و فرهنگی.

مسعودی، علی بن حسین (۱۳۸۲). *مروج الذهب و معادن الجواهر*. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ج ۲.

مسکویه، احمد بن محمد (۱۳۶۹). *تجارب الامم و تعاقب الهمم*. ترجمه علینقی منزوی. تهران: سروش، ج ۱.

مسکویه، احمد بن محمد (۱۳۷۴). *جاویدان خرد*. ترجمه تقی الدین محمد شوشتری. تهران: موسسه فرهنگ کاوش.

مقدسی، مطهر بن طاهر (۱۳۷۴). *آفرینش و تاریخ*. ترجمه محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: آگه، ج ۱.

نرشخی، ابونصر احمد (۱۳۶۳). *تاریخ بخارا*. ترجمه احمد بن محمد قباوی. تصحیح محمدتقی مدرس رضوی. تهران: توس.

یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب (۱۳۸۲). *تاریخ یعقوبی*. ترجمه محمدابراهیم آیتی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ج ۲.

Crone, P. (2012). *The nativist prophets of early Islamic Iran: Rural revolt and local Zoroastrianism*. Cambridge University Press.

Shaki, M. (1978). The Social Doctrine of Mazdak. *Archiv Orientální*, no. 46, p. 289-306.